

РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ПЕРСПЕКТИВ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ В СУЧАСНОМУ ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

Олег СКИДАН, Олександр КОВАЛЬЧУК

Становлення та розвиток в Україні основ ринкової економіки, її інтеграція у світовий економічний простір призвели до зростання ролі зовнішньої торгівлі у відтворювальному процесі, посилення впливу кон'юнктури світового ринку на параметри розвитку економіки держави. Ситуацію на світовому ринку продовольства у даний час швидко змінюють нові рушійні сили. Зміна клімату, висока вартість енергоресурсів, глобалізація та урбанізація перетворюють виробництво, споживання і ринки. Вплив у світовій продовольчій системі приватного сектора, роздрібних торговців продовольством також швидко зростає. Зміна харчової цінності, зростання товарних цін, нові зв'язки між споживачами та виробниками мають критичне значення для бідних і вразливих у продовольчому попиті груп людей¹. Оцінка та інтерпретація сучасних тенденцій і нових викликів на світовому продовольчому ринку важливі для забезпечення суб'єктів формування аграрної політики відповідною інформацією, мобілізації адекватних ресурсів на місцевому, регіональному та національному рівнях.

Ризики зміни клімату негативно впливатимуть на виробництво харчових продуктів, стимулюватимуть підвищення попиту на них. Імпорт продовольства у країнах, що розвиваються, зростатиме². Глобальне використання земель внаслідок зміни клімату зросте не більше ніж на 1 %³. Унаслідок глобального потепління світовий сільськогосподарський валовий внутрішній продукт зменшиться до 2020 р. на 16 %. При цьому скорочення виробництва у країнах, що розвиваються, складе 20%,

в індустріальних країнах – 6 %. Навіть за рахунок технологічних змін не вдасться нейтралізувати негативні наслідки зміни клімату⁴. Останні безпосередньо впливатимуть на ціни аграрної продукції, рівень зростання яких за рахунок зазначеного фактора може сягнути 40 %⁵.

За цих умов підвищується необхідність реалізації адекватної аграрної політики, одним із елементів якої є визначення зовнішньоекономічних векторів розвитку агропродовольчої сфери, формування експортного потенціалу сільськогосподарської сировини і продовольства, рівень якого безпосередньо впливає на ефективність функціонування всієї агропродовольчої сфери. Динаміка зовнішньоекономічної діяльності в агропродовольчій сфері України останніми роками не мала стійкого характеру. Так, розрахунки показали, що сальдо зовнішньоторговельної діяльності було позитивним, проте суттєво варіювалося за періодами. У 2005-2007 рр. закріпилася тенденція до збільшення у структурі експорту олії, насіння і плодів олійних рослин. Більше ніж половина імпорту припадає на готові харчові продукти, в той час як на їхній експорт - лише третина (табл. 1). Загалом можна констатувати, що підвищення рівня відкритості національної економіки в умовах її низької конкурентоспроможності стало деструктивним фактором впливу на структуру та динаміку зовнішньоторговельної діяльності у сфері агропродовольчої продукції.

Разом із цим сучасний стан міжнародного ринку агропродовольчої продукції вимагає нарощування обсягів її виробництва та експорту. Підвищення світових цін на продовольство створює нові можливості для вітчизняних аграрних товаровиробників. Україна володіє значним неосвоєним потенціалом у сфері аграрного виробництва і запасом експортного зерна. Проте для забезпечення сталого обсягу цих запасів необхідно залучати нові довгострокові інвестиції в усі ланки продовольчого ланцюга, важливі для сталого нарощування цього потенціалу, зокрема інвестиції не тільки в переробку сільгосппродукції, а і в інфраструктуру, зберігання та матеріально-технічне забезпечення, стійку інтенсифікацію землеробства і поліпшення якості земель.

Таблиця 1.

Динаміка зовнішньої торгівлі України продовольством
у 2003-2007 рр.

Показники	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Експорт продовольства, млн. дол. США	2678,3	3403,5	4217,5	4603,1	6084,1
Імпорт продовольства, млн. дол. США	1940,3	1633,5	2327,1	2833,7	3693,8
Сальдо, млн. дол. США	738,0	1770,0	1890,4	1769,4	2390,3
Співвідношення експорту продовольства до його імпорту	1,38	2,08	1,81	1,62	1,65
Питома вага у структурі експорту продовольства, %: жирів та олії тваринного або рослинного походження	20,9	16,0	13,9	21,1	28,2
насіння і плодів олійних рослин	9,8	4,9	3,2	6,8	11,0
зернових культур	15,0	24,8	32,8	29,4	12,6
готових харчових продуктів	33,8	33,5	30,6	30,3	33,8
Питома вага готових харчових продуктів у структурі імпорту продовольства, %	56,6	61,5	62,5	58,4	56,6
Співвідношення експорту готових харчових продуктів до їх імпорту	0,82	1,14	0,89	0,84	0,98

Джерело: розраховано за даними «Статистичний щорічник України за 2007 рік» [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. - К.: Інфодиск, 2008. - CD-ROM

Реалізація стратегії розширення присутності України на світовому ринку продовольства повинна супроводжуватися адекватними заходами щодо забезпечення сталості аграрного виробництва в країні. У зв'язку з цим, зокрема, необхідно приєднатися до «нової зеленої» революції, яка є формою ведення сільського господарства, відомою як ґрунтозберігаючі технології, за допомогою яких забезпечується відновлення структури земель і стимулювання біологічних процесів у ґрунтах і, як наслідок, збільшення врожайності сільськогосподарських культур. Метою такої аграрної системи є стале виробництво продовольства з використанням методів, що сприяють розвитку ґрунтових екосистем і дозволяють скоротити масштаби невивиправданого пошкодження ґрунтів.

Значна роль у розвитку зовнішньоекономічної діяльності в агропродовольчій сфері відводиться регіонам. Як зазначає Т. В. Жукова, виявлення чинників і тенденцій сучасного динамічного процесу регіоналізації і формування системи господарських стосунків регіону в міжнародних господарських зв'язках на сучасному етапі визначається ефективністю заходів регіональної економічної політики, спрямованих на подолання кризових явищ і досягнення поступального економічного зростання на основі наявного ресурсного і фінансового потенціалу регіону. Здатність брати активну участь у формуванні та розвитку зовнішньоекономічних зв'язків особливо залежить від вирішення завдання розширення асортименту товарів і послуг, що виробляються в регіоні⁶. Тобто необхідною є диверсифікація агропродовольчого експорту, нарощування в його структурі питомої ваги товарів з високим ступенем обробки.

Оскільки економіка більшості аграрноорієнтованих регіонів України має депресивний характер, їхнє ширше залучення до експортної діяльності сприятиме вирішенню низки ключових проблем, зокрема зменшенню рівня безробіття, зростанню обсягу інвестицій, підвищенню конкурентоспроможності галузей агропродовольчої сфери, покращенню рівня та якості життя населення та ін. У зв'язку з цим виникає необхідність розробки механізмів розвитку експортного агропродовольчого потенціалу регіонів, який розглядається як *здатність відповідного територіального утворення виробляти та реалізовувати на визначених зовнішніх ринках конкурентоспроможну продукцію*. Він має формуватися і реалізовуватися з

використанням різноманітних маркетингових інструментів, які сприятимуть підвищенню рівня міжнародної конкурентоспроможності регіонів та, відповідно, держави.

Реалізація експортного агропродовольчого потенціалу потребує не лише значних інвестицій, а й зміни політики у вказаній сфері, яка має базуватися на організованих зусиллях операторів відповідного ринку та владних структур. Інвестування в розвиток інфраструктури та сферу обробки продукції сприятиме зростанню прибутковості аграрних підприємств, оскільки на даний час нерозвиненість інфраструктури значною мірою сприяє тому, що більшість продукції, насамперед зернових, реалізується одразу після збирання врожаю, переповаючи ринок і викликаючи значні сезонні коливання цін та втрату товаровиробниками прибутку. Спроби держави регулювати зазначені процеси, які здійснювалися, у попередні роки, як правило, адміністративними методами, були безрезультатними⁷.

Ключова роль у розвитку та реалізації аграрної зовнішньої економічної політики залишається за державою, на яку покладається завдання формування, за участю всіх зацікавлених сторін, комплексу взаємопов'язаних заходів, спрямованих на ефективне включення агропродовольчої сфери країни в систему світогосподарських зв'язків з урахуванням перспектив і тенденцій розвитку кон'юнктури світових продовольчих ринків та можливостей національних експортоорієнтованих виробництв. При цьому стратегічним завданням є створення загальнонаціональних чи територіальних агропродовольчих кластерів, спроможних забезпечити диверсифіковане виробництво конкурентоспроможної продукції з поглибленою переробкою. Кластери є тим інструментом, який потенційно здатен об'єднати розрізнені суб'єкти продовольчого ринку та причетні до його функціонування установи і організації в ефективно функціонуючі інтегровані системи, котрі на основі формування загальної схеми просування і реалізації продукції на міжнародні ринки спроможні позитивно змінити динаміку та структуру агропродовольчого експорту (рис. 1). Об'єднання підприємств у формі кластерів: розглядаються не лише як спосіб розширення присутності вітчизняних підприємств на міжнародних ринках продовольства, а й як каталізаторів економічного та, відповідно, соціального розвитку регіонів аграрного спрямування.

Процес обґрунтування зовнішньоекономічних векторів розвитку національної агропродовольчої сфери має орієнтуватися також на політико-економічний підхід до аналізу зовнішньоторговельної політики, котрий, як зазначає С.А. Афонцев, визнає ендогенний характер прийняття рішень у сфері регулювання торгівлі і фокусує увагу на політичних і економічних чинниках, що впливають на ці рішення. Політико-економічний підхід дозволяє пояснити парадоксальні на перший погляд феномени, пов'язані з неефективним вибором інструментів регулювання зовнішньоторговельних потоків.

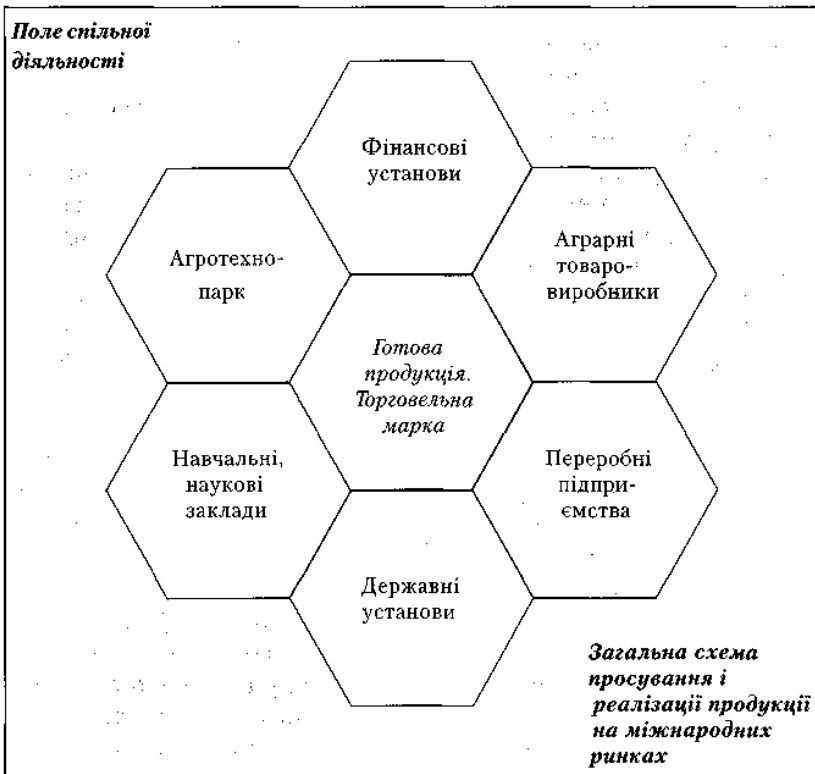

Рис. 1. Принципова структура учасників експортоорієнтованого агропродовольчого кластера

Джерело: власні дослідження.

Це пов'язано з тим, що певні групи тиску зазвичай зацікавлені у проведенні перерозподільчої політики, завдяки якій вони можуть отримувати вигоду за рахунок решти, економічних суб'єктів. Таким чином, саме діяльність груп тиску розглядається як основна причина, що зумовлює відхилення від максимізуючої сукупний добробут політики вільної торгівлі⁸. З огляду на зазначене, розвиток інституційних механізмів, які сприяють формуванню ефективної зовнішньоторговельної політики, включає створення незалежних органів ухвалення рішень, на позицію яких мінімальною мірою впливають зовнішнє лобіювання або ідеологічні переваги їхніх членів. Як приклад такого органу часто розглядається Комісія з міжнародної торгівлі США⁹.

Лібералізація торгівлі не є самодостатнім фактором стимулювання соціально-економічного розвитку і за відсутності адекватного регулювання з боку держави може призвести до зниження рівня продовольчої безпеки та зростання бідності, насамперед у сільських регіонах. Така ситуація потребує розробки програмних заходів корегуючого характеру, які враховуватимуть внутрішню ситуацію та динаміку змін на міжнародному рівні. Аграрна зовнішньоекономічна політика має формуватися у тісному взаємозв'язку із загальною макроекономічною, соціальною, сільськогосподарською політикою, діяльністю у сфері охорони здоров'я тощо. При цьому для нейтралізації негативного впливу на продовольчу безпеку та сільський розвиток має бути вирішений ряд завдань.

Насамперед ідеться про чітке формування цілей розвитку вітчизняного агропродовольчого сектора в рамках відповідної стратегії, в якій, зокрема, визначатимуться параметри ринків окремих видів продукції та сільського розвитку в цілому. При цьому створення образу бажаного майбутнього має враховувати передбачувані зміни у світовій торгівлі та глобальному економічному середовищі й орієнтуватися на досягнення продовольчої безпеки як інтегрального компонента та ключового пріоритету аграрної політики держави. Ефективна реалізація цього процесу потребує активної участі органів державної влади, відповідальних за розвиток агропродовольчої сфери, міжнародної та

внутрішньої торгівлі, охорони здоров'я, соціальні перетворення, освіти тощо.

Зовнішньоторговельна політика безпосередньо впливає на стан розвитку агропродовольчої сфери та продовольчу безпеку держави, тому процес її формування повинен мати відповідним чином скоординований та узгоджений характер, що реалізується на основі функціонування систем планування заходів торговельної політики, моніторингу всіх видів діяльності, пов'язаних із торгівлею; аналітичних досліджень торговельної політики на основі динамічного оновлення статистичних та інформаційних систем. У зовнішньоекономічних відносинах, із метою підвищення конкурентоспроможності та підтримання сталого розвитку вітчизняних підприємств агропродовольчої сфери та протидії нарощуванню імпорту продовольства, необхідно проводити політику протекціонізму, яка не суперечить правилам СОТ.

Модернізаційні виклики, пов'язані з розвитком агропродовольчої сфери та продовольчою безпекою, потребують посилення відповідного інституційного забезпечення на всіх рівнях. Це реалізується шляхом налагодження тісної партнерської взаємодії між суспільними інститутами і приватним сектором (підприємствами аграрної сфери) на загальнодержавному та регіональному рівнях для управління виробництвом і маркетинговими процесами з метою забезпечення конкурентоспроможності на місцевому, регіональному та міжнародному рівнях. Відповідні інституції (асоціації, професійні об'єднання, науково-дослідні та інформаційні центри) мають виступати в ролі ключових учасників формування відповідних напрямів аграрної політики, створення умов та можливостей для забезпечення доступу учасників ринку продовольства до інформації, нових технологій, інноваційних розробок, які надаватимуть їм можливість задоволення стандартів і вимог якості, що висуваються на відповідних ринках.

Наступний напрям - створення сприятливого середовища для залучення інвестицій. Місцева підтримка вказаного процесу має базуватися на пакеті стимулів, що сприятимуть інвестуванню в агропродовольчу сферу і розвиток альтернативних видів зайнятості у сільській місцевості. При цьому пріоритети у вказаному

процесі концентруються на видах діяльності, що безпосередньо стосуються формування продовольчої безпеки як відповідної території, так і держави загалом.

У торгівлі харчовими продуктами все більшу роль відіграють так звані «товари довіри», насамперед органічні продукти, оскільки покупці підвищують вимоги до властивостей продукції, які залежать від виробничого процесу. У цьому контексті ефективність системи регулювання процесу маркування «товарів довіри» та її сприйняття споживачами є ключовими чинниками, що визначають розвиток ринків відповідної продукції. Окремі дослідження свідчать, що неефективне регулювання та існуючі упередження подеколи стримують можливість успішної реалізації на ринку високоякісної продукції та скорочують експорт¹⁰. «Товари довіри» - це продукція, позначена як екологічно чиста; така, що не містить генетично модифікованих організмів, і продукція, вироблена на певній визначеній території, що відома споживачам і асоціюється в них з високими стандартами якості відповідної продукції.

Споживачі бажають, щоб процес виробництва і продажу продовольства відбувся у спосіб, який не шкодить їхньому здоров'ю, та щоб фермери дбали про збереження довкілля. Приймаючи добровільні екологічні і соціальні стандарти щодо виробничого процесу, виробники матимуть можливість отримати додатковий прибуток та постійних споживачів¹¹. Зростаючий попит на товари довіри та високі ціни на таку продукцію створюють стимули для недобросовісних виробників щодо невідповідного і неправомірного інформування споживачів про якість власної продукції, якої вона насправді не має. В такому разі важливою є реалізація жорсткої контролюючої функції, причому не лише з боку відповідних державних структур, а й із залученням до вказаного процесу безпосередніх споживачів, їхніх організацій. Від успішності розв'язання цього завдання залежатиме рівень довіри споживачів до відповідної продукції, що має маркування як «товари довіри». Очікувана якість є функцією споживчої довіри до ефективності регулювання, тому така довіра є критичною для виробників. У багатьох країнах фірми звертаються до незалежних агенцій, які опікуються маркуванням

продукції, з метою отримання дозволу використовувати маркування із зазначенням, що їхня продукція є безпечною.

Існує ряд підходів до моделювання товарів довіри в аграрному секторі у контексті торгівлі. Моделі Bureau, Marette і Schiavina та Anania і Nistico фокусуються на особливостях взаємовідносин між торгівлею і регулюванням якості «товарів довіри». Bureau, Marette і Schiavina зосереджуються на ознаках довіри до харчових продуктів і на ймовірності, що, незважаючи на те, що імпортовані товари безпечні з позиції науково обґрунтованих стандартів, споживачі все ж і надалі розглядають їх як гірші порівняно з місцевими продуктами або ж вважають, що вони можуть бути небезпечними. Вказані дослідники підкреслюють, що відмінності у сприйнятті якості в різних країнах можуть призводити до потенційних втрат від лібералізації торгівлі серед країн з різним регулюванням якості.

Відмінності у сприйнятті споживачами якості продовольства можуть бути виражені емпірично. Наприклад, дослідження попиту на генетично модифіковану їжу, проведене в ЄС, показало, що середній рівень відшкодування, якого вимагають споживачі в Англії і Франції за споживання генетично модифікованих продуктів, є значно вищими, ніж в інших країнах. Результати таких досліджень формують передумови для заперечення традиційних висновків щодо ефекту торгової лібералізації, які не враховують фактор протекціонізму з боку споживачів. Така ситуація посилює аргументацію щодо необхідності концентрації зусиль на вдосконаленні внутрішнього регулювання і гармонізації стандартів відповідно до міжнародних вимог. Окрім того, вищі ціни на високоякісну продукцію стимулюють частину виробників низькоякісних товарів необґрунтовано просувати свою продукцію на відповідний ринок. Споживачі мають бути впевнені в ефективності чинної системи управління якістю. Якщо такої довіри немає, перспектив для розвитку ринку високоякісної продукції не існує.

Тому одним із стратегічних пріоритетів зовнішньоторговельної; складової аграрної політики є посилення ефективності чинної системи управління якістю та безпекою агропродовольчої продукції, доведення гармонізації стандартів на неї до міжна

родних вимог. У цьому процесі важливу позитивну роль можуть відіграти незалежні організації з сертифікації. У країнах з низьким рівнем ефективності регулювання якості продукції чи за наявності стереотипів, які негативно впливають на сприйняття продукції в країні-імпортері, використання зовнішніх контролюючих організацій є способом встановлення довіри до якості експортованої продукції. У сфері агропродовольчого експорту залучення зарубіжних контролюючих фірм є звичайною практикою. Щодо органічної продукції - широко розповсюдженою є співпраця з зарубіжними органами з сертифікації, оскільки споживачі країни-імпортера більшою мірою схильні довіряти органічним продуктам, маркованим національним органом сертифікації. Наразі ідентифікується ряд факторів, які забезпечують передумови для успішного впровадження стандартів якості і безпеки продовольства як ключового чинника активізації експорту (рис. 2).

Рис. 2. Фактори успіху в адаптації стандартів якості і безпеки продовольства

Джерело: власні дослідження.

Таким чином, ефективність регуляторної функції щодо гарантування якості та безпеки продовольства і рівень довіри до неї як з боку потенційних імпортерів, так і вітчизняних споживачів є однією з ключових передумов успіху національних виробників агропродовольчої продукції на зарубіжних ринках. Тому розвиток: стратегії, орієнтованої на підвищення ефективності регулювання у вказаній сфері, зокрема шляхом покращення законодавчого забезпечення, моніторингу і контролю, мають покращити експортні перспективи. Для вітчизняних експортерів агропродовольчої продукції одним із засобів розширення експортного сегменту може бути сертифікація міжнародною установою, яка користується довірою покупців на ринку відповідної країни. Збільшення виробництва продовольства, що користується довірою споживачів, матиме позитивний мультиплікативний ефект у вигляді розширення зайнятості, підтримки дрібних виробників, посилення продовольчої безпеки, збереження довкілля і диверсифікації місцевої економіки.

ПРИМІТКИ

¹ Joachim von Braun. The world food situation: New Driving Forces and Required Actions. - Washington, D. C. International Food Policy Research Institute, 2007.

² Climate change 2007: Impacts, adaptation and vulnerability. Contribution of working group II to the fourth assessment report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, ed. M. L. Parry, O. F. Canziani, J. P. Palutikof, P.J. van der Linden, and C. E. Hanson. - Cambridge: Cambridge University Press. - 2008.

³ Fischer, G., M. Shah, F. Tubiello, and H. van Velhuizen. 2005. Socio economic and climate change impacts on agriculture: An integrated assessment, 1990-2080. *Philosophical Transactions of Royal Society B* 360: 2067-83.

⁴ Cline, W. R. Global warming and agriculture: Impact estimates by country. - Washington, D. C: Center for Global Development and Peterson Institute for International Economics. - 2007.

⁵ Easterling, W. E., P. K. Aggarwal, P. Batima, K. M. Brander, L. Erda, S. M. Howden, A. Kirilenko, J. Morton, J.-F. Soussana, J. Schmidhuber and F. N. Tubiello: Food, fibre and forest products. *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, M. L. Parry, O.F. Canziani, J. P. Palutikof, P.J. van der Linden and C. E. Hanson, Eds., Cambridge University Press, Cambridge, UK. - 2007.

⁶ Жукова Т.В. Диверсификация внешнеэкономической деятельности субъектов АПК региона как потенциальный ресурс их экономического развития: Автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05 / Майкопский гос. технологич. ун-т. - Майкоп, 2006.

⁷ Grain production and export potential in CIS countries. - FAO, EBRD, 10 March 2008, London.

⁸ Афонцев С. А. Политическая экономия внешнеторговой политики // http://siteresources.worldbank.org/INTRANETTRADE/Resources/Topics/Accession/PoliticalEconomyOfTradePolicy_ru.doc

⁹ Baldwin R. E. The Political Economy of US Import Policy. - Cambridge: The MIT Press, 1985.

¹⁰ Cuffaro Nadia, Liu Pascal. Technical regulations and standards for food exports: trust and the credence goods problem / Commodity market Review. - Rome: FAO, 2008.

¹¹ Byers, A., Liu, P. Value-adding standards in the North American food , market: trade opportunities for developing countries. - Rome: FAO, 2007.